

Світлана Закірова,

канд. іст наук, доц., ст. наук. співроб.,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ (НА ПРИКЛАДІ ПАМ'ЯТНИХ КНИЖОК КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ: XIX – ПОЧ. XX СТ.)

У статті проаналізовано історію видання пам'ятних книжок у Російській імперії та Катеринославській губернії, наведено відомості про їх укладачів, розглянуто структуру і зміст цього виду історичного джерела. Наголошується на необхідності обов'язкового проведення порівняння щодо достовірності і точності опублікованих відомостей різних джерел для максимально об'єктивного аналізу перебігу соціально-економічних процесів в Україні.

Ключові слова: історія, краєзнавство, Катеринославська губернія, пам'ятна книжка, адреса-календар.

В умовах поглиблення інформатизації сучасного наукового простору важливою складовою історичного аналізу стає накопичення додаткового ресурсу для вивчення соціально-економічних процесів і тенденцій розвитку. Історія володіє широким спектром різноманітних джерел, комплексне вивчення яких дає змогу дослідникові уникнути суб'єктивізму в оцінках і висновках щодо минулого. Чим більш віддалені за часом події, які вивчає дослідник, тим важливішою видається потреба якомога більшого діапазону джерел, інформаційний ресурс яких допоможе сформуванню об'єктивної картини подій. Джерела із соціально-економічної історії України XIX – початку XX ст. використовуються вкрай нерівномірно. Частина матеріалів широко відома загалом науковцям, у той час як інші – не менш цікаві та важливі – залишаються в центрі уваги обмеженої групи фахівців. Метою цієї статті є намагання привернути увагу сучасних дослідників зазначеного періоду історії України до довідкових видань Російської імперії загалом, та губернських пам'ятних книжок як окремого виду видань зокрема, інформаційний ресурс яких недостатньо проаналізований науковим товариством.

Історіографія дослідження пам'ятних книжок не така й велика. Вивченню цього джерела найбільше уваги приділяють російські дослідники. Передусім Н. Балацька, під керівництвом якої багато років триває ґрунтовна систематизація та вивчення пам'ятних книжок на базі Російської національної бібліотеки у м. Санкт-Петербург [1]. Серйозну роботу щодо систематизації вивчення пам'ятних книжок, у тому числі й в Україні, проводить О. Раздорський [2]. Серед українських дослідників варто відзначити М. Казьмирчук [3], втім автор розглядає довідкове видання лише як джерело інформації про систему освіти у Київській губернії. Окремим аспектам джерелознавчого аналізу пам'ятних книжок приділяли увагу також дослідники О. Анісімова, А. Бондарчук, І. Травникова [4].

Першим комплексним дослідженням довідкових джерел із соціально-економічної історії періоду буржуазного розвитку територій Російської імперії була колективна монографія вчених історичного факультету Московського університету під керівництвом І. Ковальченка [5]. У результаті всебічного глибокого аналізу автори дійшли висновку, що відомості, які містяться у таких джерелах, у цілому надійні й доволі повні. Вони дають змогу не тільки характеризувати загальні закономірності і тенденції соціально-економічного розвитку, а й виявляти характер, стадії і рівень, регіональні й тимчасові особливості цього розвитку.

У довідкових виданнях не тільки відмічали та констатували стан розвитку певної місцевості. Їх укладачі, враховуючи отриману інформацію, аналізували перспективи розвитку регіону, відзначали характерні риси стану сільського господарства і торгівлі, умов формування промисловості на теренах окремих губерній. Безумовно, результати цієї роботи сучасний дослідник має піддавати діахронному порівнянню з відомостями інших джерел, бо інколи ситуація могла частково змінитися чи взагалі з часом ставала протилежною. Зокрема автори фундаментальної праці «Матеріали для географії та статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штабу. Катеринославська губернія», аналізуючи стан економічного розвитку південноросійського краю у 50-х рр. ХІХ ст., стверджували: «...призначена для хліборобства і скотарства, Катеринославська губернія навряд чи досягне коли-небудь високого ступеня розвитку в ній фабричної та заводської промисловості. Причинами цього є брак робочих рук і брак палива для мануфактурної промисловості» [6, 190]. Проте вже через 20 років Донбас, більша частина якого територіально перебувала у складі Катеринославської губернії, не тільки

увійде до переліку промислово розвинутих центрів України, а й за деякими показниками стане лідером промислового піднесення України й усієї Російської імперії. У 1900 р. в регіоні видобуток вугілля збільшився у 40 разів і становив 68,9% загального видобутку вугілля в Росії. І в 1912 р. у довідковому виданні – «Вся Росія» – про копальни Катеринославської губернії написано вже зовсім інше: наголошується, що вони містять «невичерпні мінеральні багатства» [7, стб. 49].

До найважливішої групи довідників, що виходили друком у Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. і містили ґрунтовний інформаційний ресурс, слід віднести пам'ятні книжки, які готували на рівні окремих територій представники губернських статистичних органів. Перші губернські пам'ятні книжки були видані в Оренбурзі у 1830-ті рр., трохи пізніше такі збірники почали видавати у Віленській, Ковенській, Мінській та Гродненській губерніях. З часом традиція таких видань поширилась на всі губернії.

Слід відзначити, що на відміну, наприклад, від губернських відомостей, які з 1838 р. регулярно і одночасно почали виходити у 42 губерніях імперії за рішенням центральної влади, видання пам'ятних книжок у тій чи іншій губернії на початковому етапі залежало перш за все від двох чинників – від ініціативи у цьому питанні місцевих чиновників та інтелігенції і, що особливо важливо, від підтримки губернської адміністрації. До середини 1850-х рр. центральна влада не робила жодних кроків щодо визначення порядку видання пам'ятних книжок у загальнодержавному масштабі і регламентування їхнього змісту. У кожному окремому випадку питання про видання пам'ятної книжки в тій чи іншій губернії розглядалось і вирішувалося в центральних урядових установах окремо [8, с. 29].

4 жовтня 1855 р. імператор Олександр II затвердив положення Комітету міністрів про порядок проходження цензури пам'ятними книжками.

Основні цілі і завдання видання пам'ятних книжок на загальнодержавному рівні сформульовано у циркулярному листі міністра внутрішніх справ С. Ланського від 1859 р., який було розіслано всім губернаторам і начальникам областей імперії. У листі зазначалося, що точне уявлення про стан губерній можуть дати «статистичні дані про народонаселення і промислові та продуктивні сили взагалі, що обробляються у губернських статистичних комітетах, так само як і відомості, що зосереджуються, згідно із законом, у губернському управлінні, про адміністративний поділ і склад губерній. Зведення усіх цих даних у загальну відомість стано-

вить істотну користь: воно знайомить місцевих жителів і публіку взагалі з адміністративним і господарським становищем губернії; може викликати розгляд, особливо найближчий, місцевий, відомостей, що повідомляються, і тим самим сприяти виправленню і доповненню приватними дослідженнями неточних або неповних відомостей, зібраних офіційним шляхом. Найзручнішим засобом для поширення таких відомостей може бути видання губернських пам'ятних книжок, щорічно або принаймні через кожні два або три роки» [9, с. 375].

У зазначеному документі чітко встановлювалися також вимоги до змісту матеріалів, що включаються до пам'ятних книжок. С. Ланської відмічав, що, бажано було б включати до них статистичні відомості про губернії, які щорічно збиралися і доставлялися губернськими статистичними комітетами до центрального статистичного комітету, відомості про адміністративний поділ губернії (число повітів, округів, волостей, парафій тощо), чисельність населення, шляхи і засоби сполучення, податі і земські повинності, а також губернський адрес-календар. До цих головних, на думку міністра внутрішніх справ, відомостей періодично можна було б додавати статистику, наприклад, про кількість земель, стан землеробства, сільських промислів і фабричної промисловості, торгівлі, про народну освіту. Рекомендувалося також публікувати у пам'ятних книжках різні топографічні та історичні дослідження й описи міст та інших місцевостей губернії.

Відомий бібліограф і джерелознавець Н. Балацька так оцінила значення цього джерела для дослідження історії Російської імперії: «Особлива цінність пам'ятних книжок для істориків і краєзнавців полягає в тому, що вони дають змогу у всіх подробицях відтворити картину повсякденного життя губернії або області, окремого населеного пункту або місцевості на її території; отримати «з перших рук» не спотворені пізнішими виправленнями відомості про склад і заняття жителів, стан природи, економіки, культури, побуту; спостерігати за змінами, що відбувалися в губернії або області рік за роком, протягом більш ніж 60 років (з середини XIX ст. до 1917 року включно). Подібність складу і способів збирання відомостей, що включаються до збірки, самої структури губернських і обласних пам'ятних книжок, що видавалися практично на всій території Російської імперії, забезпечує можливість порівняння й узагальнення даних за певні роки або періоди за кількома губерніями або областями» [10, с. 7].

Утім, на недостатність уваги науковців-дослідників до цього важливого

історичного джерела звертає увагу вітчизняний фахівець М. Казьмирчук: «Попри наявність цілого комплексу цих опублікованих джерел у бібліотеках України вони залишаються ще досі недостатньо використаними і недослідженими. Науковці лише зрідка звертаються до них при висвітленні певних проблем» [3].

У Катеринославській губернії перша пам'ятна книжка була надрукована у 1864 р. У виданні на 1900 р. повідомлялося, що статистичний комітет губернії вже опублікував збірки на 1864, 1867, 1875, 1889, 1895, 1900 роки. На початку ХХ ст. видання виходило як пам'ятна книжка і адрес-календар на 1901, 1903, 1911, 1912, 1913 роки. На 1914–1917 роки видання друкувалося у вигляді адрес-календаря.

З 1909 р. в Катеринославі почало виходити ще одне довідкове видання – «Придніпров'я». Редактором і видавцем цього південно-російського щорічника був підполковник у відставці О. Авчинніков, якого згодом було обрано дійсним членом Катеринославського губернського статистичного комітету. У щорічнику, крім спеціальних, календарних і довідкових відомостей, був розділ, присвячений опису промислового, історичного і культурного розвитку краю. У кожному збірнику на перших сторінках публікувався список статей, розміщених у попередніх випусках «Придніпров'я», що можна вважати спробою складання покажчиків з історії краю [11].

На перших і останніх сторінках «Придніпров'я» друкувалася велика кількість рекламних оголошень різних фірм, товариств тощо. Реклама зробила видання надзвичайно дешевим (75 коп. в обкладинці), а отже, й доступним для різних верств населення. Спільні завдання зблизили авторів «Придніпров'я» з видавцями пам'ятних книжок. У 1914 р. під редакцією секретаря статистичного комітету М. Подковирова та О. Авчиннікова у друкарні Губернського правління вийшов у світ альманах під назвою «Щорічник Придніпров'я і Пам'ятна книжка Катеринославської губернії на 1914 рік». Імовірно, основна причина появи такого союзу полягала в тому, що «Придніпров'я» було більш конкурентоспроможним виданням, а «Пам'ятні книжки», як друкований орган державної організації, вже набули досвіду роботи в пошуку та отриманні інформації [12].

Класична структура пам'ятних книжок складалася з чотирьох розділів: 1) адрес-календар (перелік усіх державних установ з їхнім особовим складом); 2) адміністративний довідник (інформація про територіальний поділ губерній); 3) статистичний огляд (статистичні таблиці землево-

лодінь, сільськогосподарської діяльності, освіти, медицини, відомості про кількість населення тощо); 4) науково-красознавчий огляд (статті з історії, етнографії краю, археографічні та бібліографічні матеріали).

Але кожна губернія все ж таки по-різному наповнювала інформативну складову власних видань. До того ж навіть у межах однієї губернії, підготовлені практично одним і тим самим органом (частіше за все – губернським статистичним комітетом), книжки мали різний інформаційний ресурс. Тому зазначена структура була хоча й типовою, але приблизною й орієнтовною.

Так, «Пам'ятна книжка Катеринославської губернії на 1864 рік» складалася з трьох розділів. У першому – «Адрес-календар» – містилися повідомлення про різні державні відомства, міське і повітове управління. Другий розділ мав назву «Статистичні відомості про губернії». Тут подано кількісну інформацію про чисельність населення (за станами та віросповіданням), про будівлі, заводи і фабрики, видані торгові свідоцтва, про користування селянськими, поміщицькими, казенними землями, про ціни на хліб і фураж тощо.

Дуже важливий ресурс у цьому виданні з точки зору аналізу соціально-економічних процесів та особливостей розвитку регіону містить частина статистичних відомостей під назвою «Опис міст Катеринославської губернії». Про окремі населені пункти джерело наводить такі дані: площа поселення, кількість вулиць і провулків та їх протяжність, число житлових будівель (з розподілом за матеріалом споруди і покрівлі), ліхтарів, число забитої худоби на бойнях, склад пожежних обозів, загальна чисельність населення та його національний, статевий і віросповідний склад, кількість лікарень і чисельність лікарів, кількість готелів, заїжджих дворів, трактирів, харчевень, буфетів і пивних, середня вартість найму квартири, ціни на дрова, вугілля, гас, свічки, зарплата домашньої прислуги і чорноробів, роздрібна вартість хліба, м'яса, солі і цукру, кількість богослужбових будівель і кладовищ різних конфесій, склад навчальних закладів і кількість учнів, кількість фабрик, заводів і ремісничих закладів, сума їхнього річного виробництва та чисельність робітників і ремісників, торговельні обіги, капітали та кількість купців з розподілом за гільдіями, склад громадського управління, баланс місцевого бюджету. Часто видання вміщувало невелику історичну довідку щодо отримання статусу міста, зображення його герба, статистичні відомості про кількість перших мешканців та їх заняття [13, с. 181–183]. Безперечно, кількість інфор-

мації залежала від значення та статусу населеного пункту. Більш ретельно укладачі пам'ятної книжки підходили до даних про такі міста, як Катеринослав, Новомосковськ, Ростов-на-Дону, Маріуполь, Павлоград, Бахмут. Відомості про інші населені пункти могли бути представлені короткими довідками.

У останньому розділі пам'ятної книжки – «Різні відомості» – публікувалися всілякі документи, насамперед із господарсько-промислової сфери.

З часом структура пам'ятних книжок змінилася: частина матеріалу подавалася у нових рубриках, з'явилися не тільки довідкові, а й аналітичні матеріали, що формувалися на підставі використання статей з інших джерел або спеціально підготовлених для довідкового видання. З 1867 р. укладачі збірки заклали добру традицію – не обмежувати зміст видання адрес-календарем, різними довідковими та деякими великими статистичними відомостями. У пам'ятних книжках почали публікуватися змістовні й цікаві нариси з опису Катеринославської губернії. Наприклад, у виданні за 1867 р. вміщено статті А. Скальковського «Ростов-на-Дону», протоієрея І. Кареліна «Нікополь», І. Ващинського «Про ярмарки у Катеринославі, Новомосковську та Нікополі» [14]. У книжці за 1895 р. цікаву інформацію містять публікації І. Акинфієва «Клімат Катеринослава» і «Квітковий календар», статті К. Воїнова «Короткий нарис діяльності Катеринославського губернського земства за останнє десятиліття 1884–1893 рр.» і «Статистика губернії», «Видобувна і обробна промисловість Катеринославської губернії» та низка інших нарисів про діяльність губернського земства, відділень державного, дворянського і селянського банків, товариства взаємного кредиту, губернського піклування дитячих притулків [15]. Утім, такі публікації не мали характеру систематичного дослідження. У виданні 1899 р. губернський статистичний комітет опублікував рішення: «...приступити до дослідження сучасного становища Катеринославської губернії і розвитку різних сторін її життя з тим, щоб представити загальну картину її перебігу за якнайбільший час згідно з наявними у розпорядженні комітету матеріалами». Головний редактор і укладач збірки – секретар статистичного комітету Катеринославської губернії Я. Гололобов зазначив, що такі праці передбачалося друкувати постійно у щорічних виданнях [16, с. 2].

Найбільший інформаційний ресурс із питань економічного життя губернії і соціальних процесів у регіоні у виданні на 1900 р. зосереджений в аналітичних публікаціях М. Гельрота «Мобілізація земельної власності

в Катеринославській губернії з 1861 по 1898 роки», П. Лисицина «Нарис сільськогосподарської промисловості в Катеринославській губернії за 1867–1897 роки», Д. Линтварева «Фабрично-заводська промисловість Катеринославської губернії», «Нарис торгівлі в Катеринославській губернії за 1896, 1897 і 1898 роки».

Пам'ятні книжки, які видавалися в 90-х роках ХІХ ст., активно використовували свої шпальти для розміщення реклами. Оголошення друкувалися на платній основі, тож укладачі таким чином намагалися частково вирішити питання фінансування нових накладів видань. Водночас зміст рекламних сторінок становить також важливий інформаційний ресурс, оскільки в оголошеннях власники торгово-промислових закладів, аби привернути увагу споживачів до пропонованих товарів, часто супроводжували рекламу описом своїх досягнень. Наприклад у виданні «Адрескалендар і пам'ятна книжка Катеринославської губернії на 1912 рік» Товариство пивоварного заводу нащадків Ф. Боте у рекламному оголошенні інформує покупців, що висока якість їхньої продукції була оцінена Великою срібною медаллю на Південно-Російській обласній виставці та Великою золотою медаллю на сільськогосподарській виставці Облaсті Війська Донського у Кам'янську [17].

Незважаючи на різноманітні форми викладу матеріалу, найважливішу для сучасного дослідника інформацію слід шукати саме у конкретних відомостях, наведених у розділах пам'ятних книжок про окремі населені пункти чи у торговельних і промислових підрозділах.

Значний спектр інформації про розвиток міського господарства, становить у сфері медичного обслуговування, освіти, водопостачання, послуг, зв'язку та транспорту, про ціни на основні продукти харчування та вироблену на промислових підприємствах продукцію міститься у статистичних відомостях про рівень розвитку містечок і селищ. Наприклад у виданні 1895 р. зазначено, що у губернії працювала 81 лікарня, у тому числі 9 – при фабриках та заводах, 11 були відкриті приватними особами [15, с. 37]. Наведені відомості про рівень фінансування у 1889 р. дають змогу побачити співвідношення грошового утримання освіти і поліцейських структур у повітовому населеному пункті Слов'яносербську з населенням понад 3 тисячі осіб: на освіту витрачено лише 735 руб., у той час як на утримання поліції – 1963 руб. [18, с. 84]. Тож оперуючи такими даними, нескладно визначити державні пріоритетні напрями розвитку місцевості.

Укладачі проводили додаткову роботу задля того, щоб видання міс-

тило різноманіття показників торгово-промислового розвитку регіону. Одиницею спостереження виступав торговельний і промисловий заклад: галузь, вид виробництва, асортимент виробленої і реалізованої продукції, місцезнаходження підприємства, перелік власників, товариських асоціацій. Статистична інформація формувалася частіше за все методом одноразового дослідження, у формі анкет, які заповнювалися власниками закладів або їхніми управляючими.

У різні періоди співвідношення інформації у торговельному та промислому підрозділах неоднакове. Торговельний відділ відрізняється більшими розмірами, іноді з виділенням торгових закладів і фірм. Промисловий відділ репрезентує фабрики, заводи і промислові підприємства губернії.

У торговельному відділі представлені: агенти і контори пароплавних, страхових і транспортних підприємств, банки, їхні відділення та агенти, бухгалтерія, аптеки, аптекарські магазини, бакалія і колоніальні товари, галантерея, гастрономічні товари, готелі, торгові заклади різної спеціалізації. Слід зазначити, що перелік усіх торгових закладів і товарів, які реалізувалися, дає змогу досліднику простежити характер спеціалізації торгівлі, а персоналізований перелік власників з адресою торгового закладу, включаючи найвіддаленіші куточки регіону, у динаміці показує широту охоплення стаціонарною торгівлею соціальних верств населення міст і сіл.

Довідкові видання репрезентують спектр купівлі-продажу товарів, привізних і місцевого походження, крім того, ці джерела містять одноразові інформативні відомості про різнорівневі форми стаціонарної торгівлі. Проте науковці мають враховувати, що частина власників або працівників могла не заповнити анкету, або навіть внести до неї не зовсім правдиву інформацію (особливо щодо обліку персоналу і його зарплатні, асортименту, рівня представленості закладу в регіоні чи країні загалом, цінової політики). Тож інформацію пам'ятних книжок для отримання об'єктивної картини ступеня економічного розвитку краю є сенс доповнювати архівними документами з канцелярій казначейств, податкових інспекторів, губернських, повітових або земських установ.

Промисловий відділ видання містить дещо менший комплекс показників закладів регіону: назва заводу або фірми, його належність (прізвище власника і керівника), місцезнаходження, характер виробництва, адреса. Інформація про економічні форми і ступінь розвитку підприємства могла мати прихований характер, оскільки не завжди повідомлялося число

робітників, сума виробництв і наявність технічних засобів. Для точнішого визначення інформаційних можливостей, виявлення ступеня повноти і достовірності аналізованого джерела з вивчення тенденцій розвитку промисловості регіону необхідно також проводити зіставно-порівняльний аналіз відомостей із відповідними даними державних установ, відомостями фундаментальних довідкових видань, що готувалися на загальнодержавному рівні і склалися на підставі звітності Міністерства внутрішніх справ або інших міністерств.

На конкретному прикладі наведемо можливості використання інформаційного ресурсу пам'ятних книжок Катеринославської губернії. Каталізатором промислового піднесення регіону виступало будівництво залізниць. Залізниці створювали сприятливі умови для розвитку металургії та машинобудування, швидкого поширення товарного сільськогосподарського виробництва. Мережа залізниць збільшувала ринок вже тим, що сама споживала промислову продукцію, підвищуючи потребу у зростанні виробництва металургійних заводів, вугільної та машинобудівної галузей промисловості України. Укладачі довідкових видань не могли оминати такої важливої інформації про розвиток краю. Тож відомості про залізниці та їхній економічний потенціал містяться у виданнях різних років. Значення збудованих у 80–90-ті рр. XIX ст. залізничних колій для розвитку виробництва наочно демонструють наступні дані. У Катеринославській губернії до 1850-х рр. видобувалося не більше 500 тис. пудів вугілля, а в 1870 р., з появою перших залізниць, видобуток сягнув 15,5 млн пудів [18, с. 233]. Лише у 1888 р. залізниці використали 36 млн пудів, або 60 тисяч вагонів вугілля, видобутого тільки у Катеринославській губернії [18, с. 235]. Крім того, залізниці збільшили ринок територіально – за рахунок приєднання до нього окраїн. Вони надійно з'єднували між собою різні регіони, місця виробництва та споживання, прискорюючи та здешевлюючи доставку сировини і товарів.

Найважливішими в індустріальному піднесенні східноукраїнських територій вважаються металургійна та машинобудівна промисловість. Аналіз відомостей, наведених у довідкових виданнях різних років, дає змогу зробити суттєві висновки щодо цього спектра економічного розвитку. Звернемо увагу лише на заклади приватної власності, оскільки промисловим велетням Катеринославщини присвячено значно більше уваги дослідників.

До 1871 р. у регіоні працював лише один чавуноливарний завод у Луганську, який належав казні. Однак після відкриття на початку

70-х років XIX ст. заводів Юза та Пастухова це підприємство не витримало конкуренції з боку більш потужних та краще технічно обладнаних заводів і в 1887 р. його було закрито. У 1888 р. додалися ще три приватновласницьких підприємства – у Бахмуті (одне) і в Маріуполі (два), на яких налічувалося 64 працівники і вироблялося продукції загальною вартістю понад 24 тис. руб. [18, с. 282–285]. Довідник Катеринославської губернії на 1913 р. серед підприємств металургійного та машинобудівного виробництва називає вже 18 приватновласницьких заводів. Окрім вже відомих на той час заводів Васильєва, Легіна, Нібура, Вендеровича, Сойфера та братів Вараксиних, у списку з'явилися дрото-цвяховий завод Урдекона і Дюшесана у м. Бахмуті, у Бахмутському повіті – механічний завод Імбердиса у колонії Нью-Йорк, чавуноливарний завод М. Редькіна у с. Олексіївка, майстерня Вавинкенроха у с. Верхне, чавуноливарний завод Т. Гуткіна у м. Луганську, машинобудівна майстерня Вердникова у м. Маріуполі. Деякі підприємці розширили власну справу. Так, Боссе і Генefeldь відкрили новий чавуноливарний завод у Лозово-Павлівці Бахмутського повіту, а підприємець Я. Нібур, окрім старого заводу, відкрив у колонії Нью-Йорк ще й завод землеробських машин. Проте за цей період зникли з ринку виробників металообробної продукції підприємства Квельса, Фемпеля і Олів'є, Балиша та Уварова [19, с. 42–45].

Загалом, аналізуючи результати діяльності підприємців Катеринославщини у галузі промислового виробництва з 1860 до 1913 р., треба зазначити, що потужність підприємств з дореформеного періоду підвищилась у десятки разів. Якщо в 1860 р. усі підприємства Катеринославської губернії загалом виготовляли продукції на 2 млн руб. [6, с. 121], то у 1913 р. такий показник забезпечувала продукція промислових підприємств лише одного повітового міста губернії – Бахмута. Для порівняння наведемо показники вартості цієї продукції, виробленої деякими центрами промисловості регіону: Луганськ – 1 887 786 руб., Маріуполь – 18 665 500 руб., Юзівка – 34 913 520 руб. Тобто лише чотири ненайбільших міста Катеринославської губернії виробляли продукції на підприємствах різних галузей промисловості на 57 466 806 руб. [19, с. 30–37].

Отже, інформація пам'ятних книжок Катеринославської губернії різних років дає змогу зробити ґрунтовні висновки щодо особливостей перебігу соціально-економічних процесів загалом та окремих аспектів розвитку регіону. Таким чином, пам'ятні книжки Катеринославської

губернії мали важливе значення для подальших дослідників, оскільки вони були прикладом для майбутніх регіональних видавців, які з'явилися багато років потому. Вони містять унікальний краєзнавчий матеріал, що становить великий інтерес для сучасних істориків і регіоналістів. Особлива цінність пам'ятних книжок полягає у тому, що вони дають змогу «побачити» картину повсякденного життя губернії очима її сучасників. І, враховуючи те, що пам'ятні книжки були типовим виданням, дослідники можуть простежити динаміку багатьох соціально-економічних процесів, які відбувалися протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Тож пам'ятні книжки, як і інші довідкові видання часів Російської імперії, мають потужний, але недостатньо опрацьований і оцінений сучасними дослідниками інформаційний ресурс, робота з яким ще попереду.

Література

1. *Балацкая Н. М.* Источники по истории населенных пунктов дореволюционной России: (аналит. обзор) / Н. М. Балацкая, Г. М. Вольберг // Источники по истории населенных пунктов дореволюционной России. Вып. 1. Печатные источники периода Российской империи (1721–1917 гг.). – Санкт-Петербург, 1996; Балацкая Н. М. Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1833–1917): сводный каталог-репертуар / Н. М. Балацкая, А. И. Раздорский. – Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2008. – 645 с.
2. *Раздорский А. И.* Памятные книги Подольской губернии (историко-библиографический обзор) / А. И. Раздорский // Наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка : Серія «Бібліотекознавство. Книгознавство». – Вип. 2. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 374–388; Раздорський О. Регіональні довідкові видання ХІХ–початку ХХ ст. у фондах найбільших київських бібліотек / О. Раздорський // Бібл. вісн. – 2002. – № 3. – С. 23–30.
3. *Казьмирчук М. Г.* «Пам'ятні книжки» як джерела про систему освіти Київської губернії наприкінці ХІХ– на початку ХХ ст. [Електронний ресурс] / М. Г. Казьмирчук – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/22_PNR_2009/Istoria/50107.doc.htm. – Дата доступу: 23.05.2016. – Назва з екрана.
4. *Анисимова О. С.* Справочные издания как источник для изучения истории городов Крыма / О. С. Анисимова // Уч. зап. Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского : Серия «Исторические науки». – Т. 24 (63) – № 2: спецвып. «История Украины». – 2011. – С. 23–30; Бондарчук А.

Пам'ятні книжки Військового міністерства Російської імперії у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / А. Бондарчук // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – 2013. – Вип. 37. – С. 426–434; Травникова И. В. Памятные книжки – провинциальные справочные издания XIX в. (на примере Пензенской губернии) / И. В. Травникова // Вестн. Пензенского гос. ун-та. – 2015. – № 3 (11). – С. 29–33.

5. Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма / отв. ред. И. Д. Ковальченко. – Москва : Наука, 1979. – 415 с.

6. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / сост. В. Павлович. – Санкт-Петербург, 1862. – Ч.1. – 129 с.

7. Вся Россия. Справочная книга российской промышленности, торговли и сельского хозяйства, административных представителей, общественных и частных служащих и экономической деятельности. 1911–1912 гг. – Киев : Изд-е Товар-ва Л. Фиш, [Б. г.] – Ч. II. – 2924 стб.

8. Травникова И. В. Памятные книжки – провинциальные справочные издания XIX в. (на примере Пензенской губернии) / И. В. Травникова // Вестн. Пензенского гос. ун-та. – 2015. – № 3 (11). – С. 29–33.

9. Раздорский А. И. Памятные книги Подольской губернии (историко-библиографический обзор) / А. И. Раздорский // Наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка : Серія «Бібліотекознавство. Книгознавство». – Вип. 2. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 374–388.

10. Балацкая Н. М. Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1833–1917): сводный каталог-репертуар / Н. М. Балацкая, А. И. Раздорский. – Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2008. – 645 с.

11. Авчинников А. Г. Календарь-ежегодник «Приднепровье» / А. Г. Авчинников. – Екатеринослав : Типогр. М. С. Копылова, 1910. – 398 с.

12. Утешева Г. В. Культурно-духовная жизнь Екатеринослава конца XIX–начала XX века на страницах справочно-статистических изданий города [Электронный ресурс] / Г. В. Утешева – Режим доступа: <http://www.uaterra.com.ua/developments/history/micro/utesheva.htm>. – Дата доступа: 20.05.2016. – Загл. с экрана.

13. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. – Екатеринослав : Типогр. Я. Чауссаго, 1864. – 388 с.

14. Памятная книжка на 1867 г. // Издание Екатеринославского стат. комитета. – Екатеринослав, 1867. – 526 с.

15. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 г. // Екатеринославский губ. стат. Комитет ; под ред. Я. Гололобова. – Екатеринослав, 1894. – [Разд. паг.]

16. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г. Выпуск первый // Екатеринославский губ. стат. комитет ; под ред. Я. Гололобова. – Екатеринослав: Типо-Литография губ. правления, 1899. – 407 с.

17. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1912 г. – Екатеринослав: Типогр. губ. правления, 1912. – [Разд. паг.]

18. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1889 г. / сост. Н. С. Быстрицкий. – Екатеринослав : Типогр. губ. правления, 1889. – 375 с.

19. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1913 г. – Екатеринослав : Типогр. губ. правления, 1913. – [Разд. паг.]

References

1. Balackaia, N. M, & Volberg, G. M. (1996) *Istochniki po istorii naseleennykh punktov dorevoliucionnoi Rossii: (analit. obzor)* [The sources on the history of settlements of pre-revolutionary Russia: (analytical review)]. *Istochniki po istorii naseleennykh punktov dorevoljucionnoj Rossii. Vyp. 1. Pechatnye istochniki perioda Rossijskoj imperii (1721–1917 gg.) – The sources on the history of settlements of pre-revolutionary Russia. Vol. 1. Printed sources of the period of the Russian Empire (1721–1917)*. St. Petersburg [in Russian]; Balackaia, N. M, & Razdorskii, A. I. (2008) *Pamiatnye knizhki gubernii i oblastei Rossijskoj imperii (1833–1917): svodnyi katalog-repertuar* [Memorable books regions and provinces of the Russian Empire (1833–1917): the union catalog-repertoire]. St. Petersburg: Dmitriy Bulanin [in Russian].

2. Razdorskii, A. I. (2002). *Pamjatnye knigi Podolskoj gubernii (istoriko-bibliograficheskij obzor)*. [Memorable books Podolia (historical and bibliographical review)] *Naukovi praci Kamyanecz-Podilskogo nacionalnogo universytetu imeni Ivana Ogiienka. Serii: Bibliotekoznavstvo. Knygoznavstvo – Transactions of Ivana Ogiyenka National University of Kamenetz-Podolsk. Series: Library. Book science*, no. 2, pp. 374–388. [in Russian]; Razdorskij, A. I. (2010). *Rehionalni dovidkovi vydannia XIX–pochatku XX st. u fondakh naibilshykh kyivskykh bibliotek* [Regional reference publications XIX–the early XX century in the collections of major libraries Kiev]. *Bibliotechnyi visnyk – Library Bulletin*, no. 3, pp. 23–30 [in Ukrainian].

3. Kazmyrchuk, M. H. «Pamiatni knyzhky» yak dzherela pro systemu osvity Kyivskoi hubernii naprykintsi XIX–na pochatku XX st. [«Memorable books» as a source of education system Kiev province of the late XIX– the early XX century]. Retrieved from http://www.rusnauka.com/22_PNR_2009/Istoria/50107.doc.htm [in Ukrainian].

4. Anisimova, O. S. (2011). Spravochnye izdaniya kak istochnik dlja izuchenija istorii gorodov Kryma [Reference books as a source for studying the history of the Crimean cities]. *Uchenye zapiski Tavricheskogo nacionalnogo universiteta imeni V. I. Vernadskogo: Serija «Istoricheskie nauki» – Scientific Notes of V. I. Vernadsky Taurida National University. Series: Historical Science*, no. 24(63), pp. 23–30 [in Russian]; Bondarchuk, A. (2013). Pamiatni knyzhky Viiskovoho ministerstva Rosiiskoi imperii u fondakh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Memorable books War Ministry of the Russian Empire in the funds of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho – Transactions of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine*, no. 37, pp. 426–434 [in Ukrainian]; Travnikova, I. V. (2015). Pamiatnye knizhki – provincialnye spravochnye izdaniya XIX v. (na primere Penzenskoj gubernii) [Memorable books – Provincial reference books XIX century. (On the example of the Penza province)]. *Vestnik Penzenskogo gosudarstvennogo universiteta – Vestnik of Penza State University*, no. 3(11), pp. 29–33 [in Russian].

5. Kovalchenko, I. D. (Eds.). (1979). Massovye istochniki po socialno-ekonomicheskoi istorii Rossii perioda kapitalizma [Mass sources on the socio-economic history of Russian capitalism period]. Moscow: Nauka [in Russian].

6. Pavlovich, V. (Eds.). (1862) Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami Generalnogo shtaba. Ekaterinoslavskaja guberniia [Materials for Geography and Statistics Russia collected by officers of the General Staff. Ekaterinoslav province], part 1. St. Petersburg [in Russian].

7. Vsia Rossiia. Spravochnaia kniga rossiiskoi promyshlennosti, torgovli i sel'skogo hozjajstva, administrativnyh predstavitelej, obshhestvennyh i chastnyh sluzhashchih i iekonomicheskoi deiatelnosti. 1911–1912 gg. [All Russia. Reference book of the Russian industry, trade and agriculture, administrative representatives, public and private employees and economic activity. 1911–1912 years]. V.II. et al. Kyiv: Izd-e Tovar-va L. Fish [in Russian].

8. Travnikova, I. V. (2015). Pamiatnye knizhki – provincialnye spravochnye izdaniya XIX v. (na primere Penzenskoj gubernii) [Memorable

books – Provincial reference books XIX century. (On the example of the Penza province)]. *Vestnik Penzenskogo gosudarstvennogo universiteta – Vestnik of Penza State University*, no. 3(11), pp. 29–33 [in Russian].

9. Razdorskii, A. I. (2002). Pamiatnye knigi Podolskoi gubernii (istoriko-bibliograficheskij obzor). [Memorable books Podolia (historical and bibliographical review)] *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskogo natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ogiyenka. Seriya: Bibliotekoznavstvo. Knygoznavstvo – Transactions of Ivana Ogiyenka National University of Kamenets-Podolsk. Series: Library. Book science*, no. 2, pp. 374–388 [in Russian].

10. Balackaia, N. M, & Razdorskii, A.I. (2008) Pamiatnye knizhki gubernii i oblastei Rossiiskoi imperii (1833–1917): Svodnyi katalog-repertuar [Memorable books regions and provinces of the Russian Empire (1833–1917): The union catalog-repertoire]. St. Petersburg: Dmitrij Bulanin [in Russian].

11. Avchinnikov, A. G. (1910) Kalendar-ezhegodnik «Pridneprove» [Calendar-Yearbook «Dnieper area»]. Ekaterinoslav: Tipografiiia M. S. Kopylova [in Russian].

12. Utesheva, G. V. Kulturno-duhovnaja zhizn Ekaterinoslava konca XIX – nachala XX veka na stranicah spravocno-statisticheskikh izdanii goroda [Cultural and spiritual life of Yekaterinoslav late XIX-early XX century on the pages of reference and statistical publication of the city]. Retrieved from <http://www.uaterra.com.ua/developments/history/micro/utesheva.htm> [in Russian].

13. Pamiatnaia knizhka Ekaterinoslavskoi gubernii na 1864 g. [Memorable books the Ekaterinoslav province in 1864] (1864). Ekaterinoslav: Tipografija Ja. Chauskago [in Russian].

14. Pamiatnaia knizhka Yekaterinoslavskoi gubernii na 1867 g. [Memorable books the Ekaterinoslav province in 1867]. (1867). Ekaterinoslav [in Russian].

15. Gololobov, Ja. (Eds.). (1894). Pamiatnaia knizhka i adres-kalendar Yekaterinoslavskoi gubernii na 1895 g. [Memorable books and address-calendar the Ekaterinoslav province in 1895]. Ekaterinoslav [in Russian].

16. Gololobov, Ja. (Eds.). (1899). Pamiatnaia knizhka i adres-kalendar Yekaterinoslavskoi gubernii na 1900 g. [Memorable books and address-calendar the Ekaterinoslav province in 1900]. Ekaterinoslav: Tipo-Litografija gubernskogo pravlenija [in Russian].

17. Pamiatnaia knizhka i adres-kalendar Yekaterinoslavskoi gubernii na 1912 g. [Memorable books and address-calendar the Ekaterinoslav province in 1912]. (1912). Ekaterinoslav: Tipografija gubernskogo pravlenija [in Russian].

18. Bystrickii, N.S. (Eds.). (1889). Pamiatnaia knizhka Yekaterinoslavskoi gubernii na 1889 g. [Memorable books the Ekaterinoslav province in 1889]. Ekaterinoslav: Tipografija gubernskogo pravlenija [in Russian].

19. Pamiatnaia knizhka i adres-kalendar Yekaterinoslavskoi gubernii na 1913 g. [Memorable books and address-calendar the Ekaterinoslav province in 1913]. (1913). Ekaterinoslav: Tipografija gubernskogo pravlenija [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 10.05.2016.

Svitlana Zakirowa,

Cand. Sci., Associate Professor, Senior Research Associate,
V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

Information Resource Reference Publications as a Source of Socio-Economic History of the XIX – the beginning of XX century (on the Example of Reference Books Ekaterinoslav Province)

The history of publishing of reference books of Ekaterinoslav province is analyzed, data on its compilers are resulted, the structure and the maintenance of these historical sources is considered. Special focus is on the analysis of materials, which inform about the peculiarities of development of individual settlements, towns and villages of the region. Specific examples show the possibility of using an information resource of reference book to characterize the level industrial boom in Ekaterinoslav province. The features of the level of development of trade relations in the region reflected in the memorial books are defined. It is emphasized the need for comparing reliability and accuracy of the published data of different sources for objective analysis of socio-economic processes in Ukraine.

Keywords: history, local history, Ekaterinoslav province, reference books, address-calendar.

Светлана Закирова,

канд. ист наук, доц., ст. науч. сотр., Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Справочные издания как источник изучения социально-экономической истории (на примере памятных книжек Екатеринославской губернии: XIX – нач. XX в.)

В статье проанализирована история издания памятных книжек в Российской империи и Екатеринославской губернии, приведены сведения об их составителях, рассмотрены структура и содержание этого вида исторического источника. Акцентировано внимание на анализе материалов, информирующих об особенностях развития отдельных населенных пунктов, городов и сел региона. На конкретных примерах показана возможность использования информационного ресурса справочного издания для характеристики уровня промышленного подъема в Екатеринославской губернии. Выделены особенности отражения в памятных книжках уровня развития торговых отношений в крае. Подчеркивается необходимость сравнения опубликованных сведений различных источников для объективного анализа развития социально-экономических процессов в Украине.

Ключевые слова: история, краеведение, Екатеринославская губерния, памятная книга, адрес-календарь.